

EWA GIERMANOWSKA

Uniwersytet Warszawski

ADAM MROZOWICKI

Uniwersytet Wrocławski

JOANNA RÓG-ILNICKA

Polskie Towarzystwo Socjologiczne

SOCJOLOGIA PRACY W POLSCE: SPOŁECZNO-GOSPODARCZE I POLITYCZNE PROBLEMY INSTYTUCJONALIZACJI SUBDYSCYPLINY

Streszczenie

W artykule podjęto problem wzajemnych relacji pomiędzy instytucjonalizacją socjologii pracy, kontekstem politycznym i problemami rozwoju społeczno-gospodarczego w Polsce po II wojnie światowej. Podstawą przeprowadzonych badań są zarówno materiały źródłowe, jak i wywiady narracyjne z nestorami socjologii pracy w Polsce, tj. naukowcami posiadającymi istotny wkład w rozwój socjologii pracy w Polsce. Ich analiza prowadzi do wniosku o współistnieniu uniwersalnych (ponadlokalnych, podzielanych ze „starymi” krajami kapitalistycznymi) i swoistych (lokalnych/regionalnych, częściowo podzielanych z innymi krajami realnego socjalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej) aspektów rozwoju subdyscypliny. Do uwarunkowań uniwersalnych należały powiązanie rozwoju socjologii pracy z zapotrzebowaniem przemysłu na nowoczesne metody zarządzania, znacząca rola inspiracji

---

Dr hab., Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Zakład Socjologicznych Analiz Polityk Publicznych; e-mail: e.giermanowska@uw.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-3169-9841>

Dr hab. prof. UW, Instytut Socjologii, Zakład Socjologii Ogólnej;
e-mail: adam.mrozowicki@uwr.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0002-5809-5036>

Dr, niezależna badaczka; e-mail: j.rog_ilnicka@interia.pl;
<https://orcid.org/0000-0001-5848-208X>

amerykańską socjologią i psychologią pracy oraz związek rozwoju subdyscypliny z polityką gospodarczą państwa. Cechami swoistymi były natomiast rosnące rozdzieranie między nauką rzeczywistą i pozorną w warunkach realnego socjalizmu, słaba obecność ujęć krytycznych, pęknięcie pomiędzy socjologią akademicką i socjologią zakładową, a także wyraźne podziały w obrębie środowisk akademickich na tle stosunku do ustroju społeczno-politycznego. Rozdzieranie między nauką rzeczywistą a pozorną przyspieszyło procesy deinstytucjonalizacji subdyscypliny, których początków szukać można w okresie „karnawału Solidarności”. Procesy te zostały dodatkowo wzmocnione po 1989 roku między innymi w wyniku identyfikacji socjologii pracy z marksizmem, ekspansji nauk o zarządzaniu oraz przemian samego świata pracy. Twierdzimy jednak, że nie są to tendencje nieodwracalne, o czym świadczy współczesny renesans zainteresowania socjologią pracy w Polsce.

Słowa kluczowe: socjologia pracy, instytucjonalizacja socjologii, historia socjologii polskiej, realny socjalizm, transformacja systemowa

WPROWADZENIE

W ostatnich latach ukazało się kilka opracowań dotyczących rozwoju socjologii pracy w Polsce [Bohdziewicz 2014; Kiliias 2014; Mrozowicki 2019]. Wnioski z opracowań wskazują na procesy deinstytucjonalizacji subdyscypliny, które zaczęły się w latach 80. XX wieku, a stały się szczególnie widoczne w pierwszych dekadach transformacji (po 1989 roku). Z podobnymi tendencjami związanymi z fragmentacją pola badawczego socjologii pracy i jego zawłaszczaniem przez inne dyscypliny mamy również do czynienia w innych krajach europejskich, o czym świadczą między innymi charakterystyki przemian socjologii pracy w Europie zebrane w niedawno wydanej pozycji *The Palgrave handbook of the sociology of work in Europe* [Stewart, Durand, Richea 2019] oraz wcześniejszych publikacjach dotyczących między innymi socjologii brytyjskiej i hiszpańskiej [Castillo 1999; Strangleman 2005]. Jak zauważają Paul Stewart, Jean-Pierre Durand i Maria-Magdalena Richea [2019: xii], „sposób, w jaki odmiany socjologii narodowych stawiają pytania [badawcze – AM] oraz ich preferencje metodologiczne zależy od tego, co dzieje się w społeczeństwie kapitalistycznym lub (do 1989 roku) w realnym socjalizmie, w ramach których ulokowana jest subdyscyplina”.

W kontekście podobieństw kierunków rozwoju socjologii pracy w skali międzynarodowej, przy uwzględnieniu ich narodowych uwarunkowań, zasadniczym celem niniejszego artykułu jest analiza cech uniwersalnych i lokalnych ewolucji subdyscypliny na gruncie polskim. Nawiązujemy do koncepcji instytucjonalizacji działalności naukowej i periodyzacji rozwoju socjologii zastosowanej przez Ninę Kraśko [Kraśko 1996; Kraśko 2010]. Uczona w drugim tomie swojej pracy definiuje pojęcie instytucjonalizacji, cytując między innymi Edwarda Shilsa [1980: 165]: „Przez instytucjonalizację działalności intelektualnej rozumiem relatywnie częste interakcje osób, które prowadzą tę działalność w ramach układu społecznego, układu który ma granice, wytrzymałość i nazwę [...]. Wysoki stopień działalności intelektualnej zawiera nauczanie i poszukiwania badawcze w obrębie uregulowanej, planowanej i systematycznie zarządzanej organizacji” [cyt. za: Kraśko 2010: 10].

Badając procesy instytucjonalizacji socjologii pracy w Polsce, podejmujemy próbę realizacji tego, co Juan José Castillo [1999: 35] nazwał „socjologią socjologii pracy”, która stosuje aparat socjologiczny do badania rozwoju dyscypliny w sposób refleksyjny i autokrytyczny. W szczególności interesuje nas odpowiedź na następujące pytania:

1. Jak przebiegał proces budowania instytucji akademickich i karier naukowych związanych z socjologią pracy?
2. Jak procesy polityczne i gospodarcze wpływały na wybór tematów badawczych podejmowanych przez socjologów pracy?
3. Jak realizowano praktyczne funkcje socjologii pracy?
4. Czy i w jaki sposób przebiegała walka o zachowanie etosu nauki i jej autonomię?

Wspomniane wyżej problemy stały się również tematem badań podjętych przez Sekcję Socjologii Pracy PTS w 2015 roku pt. „Nestorzy socjologii pracy w Polsce”. W ramach projektu zrealizowano 18 wywiadów o charakterze biograficznym z socjologami akademickimi, z czego 12 do chwili obecnej zostało poddanych autoryzacji, oraz 10 wywiadów z socjologami zakładowymi¹. Staraliśmy się dotrzeć do wszystkich żyjących akademickich socjologów pracy, dla których ta subdyscyplina stanowiła znaczącą część ich działalności zawodowej. Inaczej niż w klasycznej metodzie biograficznej [por. Schütze 2012] wywiady

---

¹ W artykule nie stosujemy anonimizacji wywiadów, ponieważ uzyskaliśmy pisemne lub ustne zgody na ich wykorzystanie w publikacjach naukowych od naszych rozmówców. Lista biogramów respondentów, których wywiady zostały wykorzystane w artykule, znajduje się w „Aneksie” do niniejszego tekstu.

nie koncentrowały się na całej historii życia badanych, a jedynie na tych jej aspektach, które związane były z ich działalnością akademicką i praktyczną w polu socjologii pracy. Spojrzenie na tę działalność przez pryzmat indywidualnych doświadczeń konkretnych osób umożliwiło przeprowadzenie analizy i uchwycenie wielu istotnych procesów społecznych i politycznych związanych z badaniami nad pracą i rozwojem subdyscypliny. W artykule materiał biograficzny został uzupełniony przez wybrane pozycje literaturowe z omawianego okresu. Zdajemy sobie sprawę, że odpowiedzi na postawione pytania badawcze nie są w pełni satysfakcjonujące ze względu na ograniczoną liczbę wywiadów i objętość artykułu. Niemniej staramy się przynajmniej częściowo wypełnić lukę dotyczącą funkcjonowania socjologii jako nauki w okresie PRL.

Artykuł rozpoczynamy od krótkiego wprowadzenia teoretycznego poświęconego wybranym aspektom instytucjonalizacji socjologii pracy. Następnie prezentujemy kolejne etapy tego procesu w następujących okresach: po II wojnie światowej do 1956 roku, w latach 1956–1968, w latach 70. i 80. oraz po 1989 roku. We wszystkich okresach główna refleksja skupiona jest wokół uwarunkowań politycznych i gospodarczych uprawiania nauki, funkcjonowania etosu nauki oraz ról podejmowanych przez socjologów. Pytania te zbliżają nas do współczesnego instytucjonalizmu, określanego jako podejście neoinstytucjonalne, analizującego wpływ instytucji na relacje społeczne, szczególnie przydatnego w badaniach zmiany społecznej i porównawczych analizach historycznych [North 2006].

ROZWÓJ SOCJOLOGII PRACY W POLSCE: ETOS NAUKI I ROLE UCZONYCH W KONTEKŚCIE SPOŁECZNYM

U podstaw naszych badań empirycznych legły dwa typy inspiracji: (1) dyskusja na temat etosu uprawiania nauki w relacji do przemian struktury społecznej i społecznych róluczonych, która pozwala na ulokowanie procesów instytucjonalizacji socjologii pracy w specyficznym kontekście zmian społecznych w Polsce w okresie realnego socjalizmu i transformacji systemowej; (2) diagnozy kondycji socjologii pracy w Europie w odniesieniu do bardziej uniwersalnych zmian makrospołecznych, takich jak procesy uprzemysłowienia i deindustrializacji, zmiany pozycji związków zawodowych i znaczenia państwa opiekuńczego czy procesy globalizacji ekonomicznej i kulturowej oraz przepływu idei, w szczególności bardzo silne powiązania wczesnej socjologii pracy w Europie Zachodniej [Stewart, Durand, Richea 2019: 385], ale i Europie Wschodniej, w tym w Polsce [Kilias 2017a], z amerykańską socjologią i psychologią pracy.

Zależność nauki i pozycji uczonych od struktury społecznej została podkreślona w klasycznym eseju Roberta Mertona z 1942 roku. Definiując etos nauki jako nośnik wartości, idei, który przekłada się na procesy społeczne, wymienił on cztery wymogi instytucjonalne funkcjonowania nauki. Są to: uniwersalizm, „komunizm”, bezinteresowność i zorganizowany sceptycyzm [Merton 1982]. Zasada uniwersalizmu głosi, że twierdzenia uznane za prawdziwe w nauce muszą być zgodne z ustalonymi wcześniej rzeczowymi kryteriami (obserwacją czy posiadaną wiedzą). „Komunizm” oznacza dzielenie się wiedzą, ponieważ podstawowe odkrycia nauki są produktem wspólnoty społecznej i jej własnością. Bezinteresowność należy rozumieć jako prowadzenie działalności naukowej zgodnie z tym wymogiem i niepoddawanie nauki naciskom zewnętrznym. Natomiast zorganizowany sceptycyzm łączy się z pozostałymi elementami etosu nauki jako nakaz metodologiczny i instytucjonalny. Oznacza to, że nauka, zadając pytania o fakty, może popaść w konflikty z innymi instytucjami, dziedzinami ludzkiej działalności. Istnienie tych norm decyduje o tożsamości nauki, a tam gdzie „owe «wskazania instytucjonalne» przestają obowiązywać, nauka traci swą tożsamość, po prostu przestaje być nauką, chociaż z jakichś powodów może nadal za naukę się podawać” [Szacki 1989: 78].

Janusz Goćkowski, rozwijając koncepcję etosu nauki, rozróżnił etos nauki i etos uczonego, co pozwoliło na połączenie problematyki etosu z rolami uczonych. Zwrócił on uwagę na zachowania ludzi nauki, a nie tylko na wymiar aksjologiczny etosu, uznając, że „ethos² nauki jest tedy ethosem uczonych właściwie uprawiających grę o prawdę naukową” [Goćkowski 1996: 19]. Etos uczonego postrzegany jako orientacja aksjologiczna, która umożliwia uczonym grę o prawdę naukową, nie musi gwarantować skuteczności w osiągnięciu innych celów, istotnych w instytucjonalnych ramach nauki. Stąd wśród uczonych możemy wyróżnić takie etosy, które są zgodne z etosem nauki oraz takie, które będąc etosem uczonych, nie mogą zostać uznane za etos nauki, a nawet pozostają z nim sprzeczne [Goćkowski 1996]. Jerzy Szacki [1989: 78] przywołuje jako przykład zachowania tych uczonych w okresie stanu wojennego, którzy nazbyt gorliwie współpracowali z władzami i byli w wielu środowiskach poddawani negatywnej ocenie moralnej. Dla Goćkowskiego [1988: 178] warunkiem istnienia nauki rzeczywistej jest autonomia nauki, zgodnie z postulatami Stanisława Ossowskiego, który wśród zagrożeń ładu aksjonormatywnego normalnego życia naukowego wymieniał usurpację czynników pozanaukowych (łączenie przez rządzących wszechwładzy z wszechwiedzą) oraz proces rozpadu wartości w środowisku

---

² Pisownia „ethosu” stosowana przez Goćkowskiego.

naukowym, którego przejawem są „kompromisy z prawdą” i „posłuszeństwo w myśleniu”. Brak autonomii nauki sprawia, że mamy do czynienia z nauką pozorną. Gra o autonomię nauki jest grą o przetrwanie nauki rzeczywistej [Goćkowski 1996: 182].

Istniejące badania nad europejskimi odmianami socjologii pracy prowadzą do wniosku, że problemy autonomii uprawiania socjologii i jej skomplikowane relacje z władzą państwową nie były czymś wyjątkowym i specyficznym dla krajów realnego socjalizmu. Na przykład u źródeł rozwoju francuskiej socjologii pracy po II wojnie światowej, reprezentowanej przez szkoły Georges’a Friedmanna i Pierre’a Naville’a, odnaleźć można program polityczny de Gaulle’a, którego celem było zwiększenie produktywności pracy za pomocą metod inspirowanych amerykańską psychologią społeczną w połączeniu z automatyzacją procesów produkcji [Tiffon, Durand 2019]. W przypadku socjologii brytyjskiej istotną rolę w rozwoju powojennej socjologii pracy odegrały potrzeba odbudowy i modernizacji przemysłu w Wielkiej Brytanii oraz wzrost znaczenia zatrudnienia w sektorze publicznym [Halford, Strangleman 2009: 814].

Służebna rola socjologii pracy wobec istniejącego porządku politycznego i gospodarczego nie przekreślała przy tym rozwoju jej nurtów krytycznych. W Wielkiej Brytanii były one związane przede wszystkim z refleksją feministyczną i marksistowską, które zwracały uwagę na konieczność poszerzenia pojęcia pracy o niewidzialną pracę reprodukcyjną oraz ściślejszego osadzenia analiz organizacji pracy w relacjach klasowych typowych dla społeczeństwa kapitalistycznego [Halford, Strangleman 2009: 815]. Istotnym kontekstem rozwoju socjologii pracy w wielu krajach kapitalistycznych był również jej związek z ruchem związkowym. Przejawem takiej współpracy w kontekście brytyjskim był rozwój „krytycznych studiów nad pracą”, stanowiących wyraz „organicznej socjologii publicznej pracy, w której badacz jest otwarcie stronniczy (*partisan*) i zaangażowany po stronie [grup – przyp. AM] zmarginalizowanych i świata pracy”, zachowując zarazem rygor metodologiczny [Brook, Darlington 2013: 233].

Związek rozwoju interesującej nas subdyscypliny z przemianami ekonomiczno-politycznymi widać również w istniejących diagnozach jej kondycji w czasach współczesnych. Castillo [1999: 25–27] wskazał na następujące charakterystyki rozwoju socjologii pracy: (1) jej fragmentację i zdominowanie przez dyscypliny, które z niej historycznie wyrosły (np. nauki o zarządzaniu); (2) rosnące znaczenie interdyscyplinarności w badaniach nad pracą; (3) powiązanie rozwoju subdyscypliny z ewolucją form i znaczenia pracy w późnym kapitalizmie; (4) wpływ „zapotrzebowania społecznego” oraz rynkowego na rozwój socjologii pracy. Inni badacze wskazują na zmiany afiliacji akademickich socjologów pracy,

z których część przeszła do szkół biznesu i zarządzania [Halford, Strangleman 2009: 819].

Zależność pozycji uczonych i rozwoju socjologii od kontekstu politycznego i gospodarczego prowadzi do pytania o miejsce nauki i uczonych w PRL w latach 1945–1989 oraz w warunkach transformacji systemowej po 1989 roku. Na ile socjologia pracy, jako nauka teoretyczna i stosowana, podatna była na wpływy zewnętrzne, na ile zaś pozostawała autonomiczna? W jakim stopniu problemy autonomii socjologii pracy miały charakter uniwersalny, a na ile wynikały z historii rozwoju subdyscypliny w warunkach realnego socjalizmu i były typowe dla krajów socjalistycznych? Na oba te pytania staramy się odpowiedzieć w kolejnych częściach artykułu.

INSTYTUCJONALIZACJA SOCJOLOGII PRACY W WARUNKACH REALNEGO SOCJALIZMU: CZASY POWOJENNE I OKRES STALINIZMU

Instytucjonalna ciągłość socjologii polskiej została przerwana w okresie II wojny światowej. Odbudowa instytucji naukowych po wojnie odbywała się w zmienionych warunkach ustrojowych. Polska w wyniku ustaleń jałtańskich znalazła się pod wpływem Związku Radzieckiego, co oznaczało proces budowy nowego ustroju i przeobrażeń społeczeństwa w duchu socjalistycznym. W początkowym okresie perspektywy rozwoju socjologii na uniwersytetach były bardzo pomyślne dzięki zaangażowaniu przedwojennego środowiska naukowego, uruchamianiu kolejnych ośrodków socjologicznych, czasopism naukowych, a także zainteresowaniu studentów tym kierunkiem kształcenia [Kraśko 1996: 91–113]. Procesy te zostały zahamowane w czasach stalinizmu w wyniku podporządkowania nauki ośrodkom władzy politycznej, zerwania ze sposobem uprawniania nauki jako dziedziny bezstronnej i narzucenia naukom społecznym dominującej doktryny marksistowskiej. Nastąpiła likwidacja socjologii jako odrębnej dyscypliny naukowej [Kraśko 1996: 135].

Jak pisał Jan Szczepański, w latach 1949–1956 został zerwany kontakt socjologii polskiej z socjologią światową, jednocześnie zaznaczał się bardzo silny wpływ marksizmu na socjologię akademicką. Socjologowie do 1956 roku (zwłaszcza starsze pokolenie) przyswajali sobie dorobek marksizmu, zapoznając się z dziełami Marksa, Engelsa i Lenina [Szczepański 1973a (1968): 738–739]. Janusz Sztumski, wspominając losy katedr socjologii w tym okresie, zauważa:

w 50. roku wszystkie katedry socjologii zostały zamknięte, wtedy były przeorganizowane i nie było tych katedr dlatego, że socjologię właściwie zredukowano do jednej teorii socjologicznej, mianowicie do teorii materializmu dialektycznego i historycznego [Sztumski].

Warto zarazem pamiętać, że w rzeczywistości, jak trafnie dostrzegła Joanna Kurczewska [2006: 116–117], socjologia polska była jednak relatywnie słabo zakotwiczona w materializmie historycznym, poza kilkoma przypadkami wpływowych uczonych (jak Julian Hochfeld, Stanisław Kozyr-Kowalski czy wczesny Zygmunt Bauman). Samo wykorzystanie doktryny marksowskiej przyjmowało zdaniem Kurczewskiej [2006] wiele postaci, takich jak „marksizm liryczny” (wykorzystujący retorykę marksistowską w celu kamuflażu dla cenzury), „marksizm epiczny” (aplikujący pojedyncze pojęcia marksowskie do analizy społeczeństwa) czy „marksizm dramatyczny” (stosujący teorie Marksa jedynie do krajów Trzeciego Świata) [por. również Kiliński 2017a: 192–193].

Niezależnie od stopnia powiązań faktycznie realizowanych badań z marksizmem socjologia włączona do nowych nauk społecznych stała się dyscypliną podporządkowaną ośrodkom władzy, a jej funkcje jako nauki miały przyczynić się do budowania nowego ładu społecznego opartego na klasie robotniczej. Bauman w artykule opublikowanym w 1960 roku *O zawodzie socjologa* wyraził te oczekiwania, wskazując na konieczność włączenia się socjologów w proces budowania socjalistycznego państwa i w proces „produkcji nowego człowieka” [Bauman 1960: 167]. W nowej, socjalistycznej rzeczywistości społecznej zagadnienia badań nad klasą robotniczą zajmowały dominującą pozycję w ówczesnych badaniach socjologów zainteresowanych pracą i przemysłem (Aleksandra Matejki, Adama Sarapaty, Salomei Kowalewskiej, Władysława Markiewicza i in.). Podkreślano ich doniosłość teoretyczną i praktyczno-polityczną. Zainteresowania ośrodków władzy wynikami badań nad klasą robotniczą przyczyniły się do rozwoju monografii socjologicznej socjalistycznego przedsiębiorstwa [Wesołowski 1987].

Decyzja o wyodrębnieniu socjalistycznego zakładu pracy według Janusza Sztumskiego [1981: 56] wynikała z dwóch rodzajów przesłanek. Po pierwsze, formalno-prawnych: 3 stycznia 1946 roku Krajowa Rada Narodowa przyjęła ustawę o nacjonalizacji przemysłu i na tej podstawie na własność państwa przeszło ponad 35 tys. przedsiębiorstw³. Po drugie, społeczno-ekonomicznych, wynikających z nowego układu stosunków produkcyjnych i organizacji produkcji. Odrębność funkcjonowania socjalistycznego przedsiębiorstwa wyznaczały takie czynniki, jak: własność państwowa, podporządkowanie przedsiębiorstwa

³ Por. <https://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-3-stycznia-1946-r-ustawa-o-nacjonalizacji-przemyslu,nId,1582920> [dostęp: 3.01.2015].

socjalistycznej polityce społecznej, umacnianie się i wpływ nowych zasad ustrojowo-politycznych na funkcjonowanie zakładu pracy, uwikłanie pracowników w nowe stosunki społeczne wyznaczające ludzkie aspiracje i wzory życiowe, uznane wartości i szanse [Hirszowicz 1965: 30].

Przedsiębiorstwo socjalistyczne jako przedmiot badań socjologicznych oraz miejsce kształtowania się nowego ładu społecznego i świadomości społecznej stało się głównym obszarem zainteresowań socjologów pracy i przemysłu, zwłaszcza po 1956, kiedy to socjologowie uzyskali względną autonomię [Mazurek 2005: 12]. W socjologii polskiej i światowej dominowało wówczas podejście systemowe. Większość socjologów przemysłu, jak podkreślał Amitai Etzioni [1958: 315], uważała fabrykę za system społeczny, niektórzy zaś szli jeszcze dalej i postrzegali ją jako „małe społeczeństwo” (*small society*). Przedsiębiorstwa zwykle jednak nie były „małymi społeczeństwami”, ale częścią innych systemów społecznych, które określały ich funkcje i warunki przetrwania. Szczególny obszar wpływu stanowiły relacje między organizacjami gospodarczymi i pozaekonomicznymi, na które miała wpływ między innymi polityka rządu. Problemy te stały się przyczynami podziałów wśród socjologów w kolejnych dekadach, kiedy próbowali balansować między poznawczymi, praktycznymi i ideologicznymi funkcjami socjologii pracy jako nauki.

INSTYTUCJONALIZACJA SOCJOLOGII PRACY PO 1956 ROKU I W LATACH SZEŚĆDZIESIĄTYCH

Reaktywacja katedr, ośrodków i wydawnictw socjologicznych nastąpiła w Polsce w 1956 roku [Markiewicz 1964: 266]. Socjologia stała się wówczas nauką modną i niemal w każdym ośrodku akademickim zabiegano o utworzenie takiej placówki. Powrót socjologii na uniwersytety jako odrębnej dyscypliny naukowej łączył się z podejmowaniem tematyki badawczej i edukacyjnej z obszaru socjologii pracy. W latach 60. kompleksowe badania socjologiczne i psychosocjologiczne nad życiem klasy robotniczej i pracą w przemyśle prowadziło już ponad 20 placówek w całym kraju. Najważniejszą rolę odgrywały: Dział Badań Socjologicznych IFiS PAN (skupiający socjologów łódzkich i warszawskich), Instytut Gospodarstwa Społecznego SGPIS w Warszawie oraz placówki badawcze w Łodzi, Krakowie, Katowicach i Poznaniu [Markiewicz 1964: 277].

Badano procesy industrializacji, funkcjonowanie przedsiębiorstw socjalistycznych, wpływ procesu uprzemysłowienia na otoczenie. Prowadzone zespołowe badania w rejonie Płocka, Bełchatowa, Tarnobrzegu, Puław, Konina wymagały współpracy socjologów ze specjalistami reprezentującymi różne dyscypliny

naukowe, takie jak demografia, statystyka, pedagogika, ekonomia, etnografia i historia [Markiewicz 1964: 277]. Podejmowano też stale nowe wyzwania badawcze. W 1965 roku Ludwik Janiszewski rozpoczął badania rybaków dalekomorskich. Praca, w której zostały opublikowane ich wyniki [1967], jak wspomina Robert Woźniak, zapoczątkowała nowy kierunek badań w socjologii pracy:

zakład pracy, stocznice, statek traktujemy jako przedsiębiorstwo, w którym ludzie znajdują pracę, hotel, spanie, łącznie z opieką lekarską [Woźniak].

Badanie empiryczne i doskonalenie warsztatu metodologicznego odgrywało kluczową rolę. W latach 60. prowadzono analizy wybranych aspektów funkcjonowania pracowników przedsiębiorstw przemysłowych metodą lustracji oraz badania monograficzne metodą „pójścia w głąb” [Hirszowicz, Tulski 1965: 305]. Pierwsze ważne monografie z tego okresu to między innymi prace S. Kowalewskiej [1962], W. Markiewicza [1962] i K. Doktora [1964].

Krystyna Janicka, opowiadając o pierwszych badaniach zakładów przemysłowych w Łodzi w latach 60., wspomina ich pionierski i użytkowy charakter:

to były [...] takie podwórkowe badania, [śmiech] to znaczy na użytek konkretnego zakładu pracy [Janicka].

Ważną rolę w rozwoju zainteresowań socjologów pracy/przemysłu i kształceniu studentów odegrały podręczniki. W latach 60. ukazały się między innymi: *Socjologia zakładu pracy* Matejki [1961, 1969], *Elementy socjologii przemysłu* Sarapaty i Doktora [1962, 1963], *Wstęp do socjologii organizacji* Hirszowicz [1967].

Instytucjonalizacji socjologii na uniwersytetach i w innych ośrodkach badawczych towarzyszyła refleksja nad funkcjami socjologii pracy. Socjologia pracy i przemysłu miała być nie tylko nauką teoretyczną, ale przede wszystkim nauką użyteczną społecznie. Szczepański [1961: 184] wśród oczekiwań zgłaszanych przez praktyków wobec socjologii pracy wymienił między innymi przekazywanie wiedzy socjologicznej dotyczącej: metod wdrożenia robotników do wydajnej pracy, form skutecznego (socjalistycznego) zarządzania przemysłem dopuszczających szeroki udział robotników w zarządzaniu, środków zapobiegających procesom dezorganizacji w zakładach pracy (np. wysokiej absencji, fluktuacji, niskiej wydajności) czy skutecznego zorganizowania służby personalnej. Wyniki badań i analiz socjologów pracy były niezbędne do usprawnienia i racjonalizacji procesów produkcyjnych. Podobne idee pojawiają się w referacie opublikowanym po Trzecim Ogólnopolskim Zjeździe Socjologicznym autorstwa Doktora, Hirszowicz, Kulpińskiej i Matejki pt. *Kształtowanie się socjalistycznego modelu stosunków przemysłowych*, w którym wskazano główny cel rozwoju socjologii

pracy/przemysłu. Celem tym było kształtowanie socjalistycznych stosunków przemysłowych poprzez przezwyciężenie alienacji pracowników (dzięki zasadzie integracji systemu przemysłowego na bazie społecznej własności, jego demokratyzacji i racjonalizacji) oraz rozwój badań empirycznych (odejście od badań opisowych i przyczynkowych na rzecz rozszerzenia o inne dyscypliny) [1967]. Te dwa cele określające główne zadania i oczekiwania formułowane przez państwo socjalistyczne wobec socjologów pracy wpływały na ich role związane z uprawianiem zawodu. Starali się oni łączyć funkcje teoretyczne/poznawcze nauki z funkcjami praktycznymi. Opisała to w wywiadzie Jolanta Kulpińska:

Bo pewną specyfiką tamtych czasów było to, że socjologia musiała w jakiś sposób uzasadnić dlaczego jest potrzebna. I stąd właśnie ta socjologia pracy, czy rejonów uprzemysławianych – bo to właśnie pozwalało uzasadnić, że są jakieś praktyczne wnioski, które mogą służyć poprawie sposobów zarządzania [Kulpińska].

W latach 60. to zaangażowanie socjologów we wspieranie zarządzania socjalistycznymi zakładami pracy zostało usankcjonowane dodatkowo rozwojem profesji socjologów zakładowych. Równoległe obok socjologii akademickiej zajmującej się pracą rozwijał się ruch socjologów zakładowych. „Od nowej gałęzi nauk społecznych oczekiwano, że będzie mieć praktyczny charakter. [...] Jej zastosowanie przyjęło najprostszą formę – bezpośredniego zatrudniania socjologów w instytucjach prowadzących badania na potrzeby przemysłu, a nawet w poszczególnych fabrykach” [Kilias 2014: 424–425]. Liczono, że socjologowie zakładowi będą spełniać funkcje usługowe i analityczno-badawcze. Mieli oni dostarczać ośrodkom władzy w zakładzie pracy informacji o zachodzących w nim procesach, ale także poprzez badania przyczyniać się do poprawy stosunków ludzkich w procesie pracy [Jędrzycki 1971: 183–185]. Tę dwoistość roli socjologa zakładowego podkreślił w swojej wypowiedzi Juliusz Gardawski:

to był taki ktoś, kto jest pomocny w utrzymaniu spokoju społecznego, albo w zwiększeniu produktywności [Gardawski].

Mówiąc bardziej ogólnie, w socjologii pracy w Polsce, podobnie jak w całej dyscyplinie, w latach 60. ukształtowały się dwie tradycje uprawiania socjologii – tradycja myślenia o społeczeństwie w kategoriach ideologii socjalistycznej i w kategoriach zachodniej socjologii „empirycznej” [Mokrzycki 1990]. Socjologowie dostrzegali i wykorzystywali dorobek teoretyczny badań nad kapitalistycznym przedsiębiorstwem, uznając, iż „wiele uzyskanych w tej dziedzinie wyników można z pożytkiem zastosować w zgłębianiu socjalistycznego przedsiębiorstwa” [Hirszowicz 1965: 29]. W pracach i analizach przywoływano dorobek głównie socjologii amerykańskiej i francuskiej, do czego przyczynił się również system

stypendialny Fundacji Forda, z którego skorzystało na przełomie lat 1950/1960 29 socjologów polskich, w tym Zygmunt Bauman, Jan Szczepański, Adam Sarapata, Kazimierz Doktór [Kilias 2017a: 80–83]. Na upowszechnienie się zachodnich kierunków duży wpływ miały prace Aleksandra Matejki, założyciela Sekcji Socjologii Pracy PTS, między innymi *Socjologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych* [Matejko 1962]. Oczywiście nawet w takich podręcznikach odwoływano się do marksizmu i nauki radzieckiej, jednak jej rola „była drugorzędna, a odwołania do niej bywały formą mimikry mającej przykryć dominację odwołań do literatury zachodniej” [Kilias 2017a: 192]. Przynależność partyjna nie miała tu decydującego znaczenia, „marksści (względnie partyjni uczeni) byli zazwyczaj takimi samymi entuzjastami socjologii zachodniej, jak niemarksści, a źródłem różnic i sposobów korzystania z dorobku nauki zachodniej bywała bardziej przynależność do określonego pokolenia, niż postawa względem marksizmu (czy przynależność partyjna)” [Kilias 2017a: 191].

Głód wiedzy i tęsknota za socjologią zachodnią widoczne są w opowieści Witolda Morawskiego o jego pracy nad dysertacją doktorską w latach 60.:

to była praca o konflikcie przemysłowym, czyli cały czas w dalszym ciągu w Stanach Zjednoczonych, cały czas po linii tej socjologii pracy i ja po prostu chodziłem chyba rok, czy półtora do SGH do tej biblioteki [...]. Ja tam czytałem Harvard Business, wszystkie numery od początku. To pismo było, teraz nadal jest dobre, ale co ono reprezentowało sobą wtedy to był cud świata. Tam każdy, kto tylko się liczył był, pisał. Wszystkie wielkie nazwiska socjologii praktycznej, [...] w ten sposób miałem taki wgląd w tą socjologię taką od podszewki, od środka, bo wszystkie numery przestudiowałem [Morawski].

Niewielki dostęp do literatury zachodniej to niejedyny czynnik ograniczający autonomię nauki w tym okresie. Socjologowie pracy i przemysłu mieli świadomość istnienia cenzury w badaniach, zarówno w zakresie ich prowadzenia, jak i publikowania wyników. Obrazuje to wypowiedź Danuty Dobrowolskiej na temat okoliczności badań, które realizowała w Nowej Hucie w Krakowie:

nie wyobrażam sobie, że można było pójść na badania do Nowej Huty i przeprowadzić generalną krytykę stosunków, jakie tam panowały. Nawet, gdyby to była trafna krytyka jakiegoś działu [...] to wówczas trzeba było być ostrożnym, bo można było stracić pracę, czy lichy wie, co [...] [Dobrowolska].

Jeszcze dobitniej problem cenzury i kontroli badań naukowych został przedstawiony w wypowiedzi Kulpińskiej:

w okolicy 1968 roku – jakiś dyrektor w Łodzi chciał skorzystać z badań socjologicznych i poprosił, żeby zrobić badania dotyczące motywacji, konfliktów. I kolega Piotr Tobera zabrał się za to, po czym wezwano go do Urzędu i musiał się gęsto tłumaczyć dlaczego się tym zainteresował i żeby się lepiej nie interesował [Kulpińska].

Z perspektywy czasu w wypowiedziach naszych rozmówców ujawnia się silne poczucie, że w tamtym okresie naukowcy traktowani byli przez decydentów politycznych w sposób instrumentalny i nieetyczny. Podkreślali, że działalność badawcza przyjmowała często postać *pseudo nauki* i *pseudo empirii*, gdyż badania empiryczne, które miały służyć poprawieniu funkcjonowania zakładów pracy, były w wielu przypadkach tylko działaniami pozornymi [Sikora]. Inne zagrożenie wiązało się z nieetycznym wykorzystaniem wyników badań socjologicznych:

wykorzysta te badania i gdzieś tam do komitetu zanieś i zdradzi, co gdzie, jak [Sikora].

Jednocześnie w wielu publikacjach czołowych socjologów z tamtego okresu silnie podkreślana była ideologiczna i zaangażowana funkcja nauki, która powinna towarzyszyć budowie nowego ustroju socjalistycznego [Szczepański 1965/1973b: 483]. To zaangażowane uprawianie nauki zdaniem Goćkowskiego przekładało się na dominację orientacji terapeutyczno-reformatorskiej w socjologii polskiej okresu realnego socjalizmu. Socjologowie chcieli naprawić rzeczywistość, występując w roli eksperta do spraw socjotechniki (inżynierii społecznej, inżynierii politycznej) i/lub ideologa-rezonera czy ideologa-wizjonera pouczającego innych [Goćkowski 2003: 152].

SOCJOLOGIA PRACY PO 1968 ROKU I W LATACH SIEDEMDZIESIĄTYCH

Skutki wydarzeń marcowych (1968 roku) były dla socjologii polskiej, w tym socjologii pracy i przemysłu, bardzo poważne. Zapoczątkowały zmiany organizacyjne i personalne, które dokonywały się na uczelniach i w ośrodkach badawczych. Z Polski wyjechali ważni przedstawiciele tego obszaru socjologii: Hirszowicz, Matejko czy Bauman. Tak zwana reforma instytucyjowa objęła środowisko socjologów zajmujących się pracą i przemysłem. W 1968 roku utworzono na Uniwersytecie Warszawskim Instytut Socjologii, a w nim Zakład Socjologii Pracy (który przez kilka lat był bez kierownika). W Poznaniu na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza utworzono Zakład Socjologii Pracy i Przemysłu z kierownikiem Januszem Ziółkowskim. Na Uniwersytecie Łódzkim Zakład Socjologii Przemysłu powierzono Jolancie Kulpińskiej. W Wyższej Szkole Ekonomicznej w Poznaniu Zakład Socjologii stał się częścią Instytutu Ekonomiki Produkcji, a jego kierownikiem został Franciszek Krzykała [Kraśko 1996: 249–250]. Stanowisko dyrektora IFiS PAN w 1969 roku powierzono Szczepańskiemu [Kraśko 1996: 248]. Utworzenie instytutów wzmocniło pozycję badaczy akademickich. Tak ten proces opisuje Kulpińska:

Po 1970 roku powstały Instytuty. I pod tym względem, my w Łodzi, byliśmy bardzo zadowoleni, ponieważ zamiast czterech małych katedr można było mieć silniejszy Instytut. Nie tylko jedynie jako jednostka organizacyjna, ale jako jednostka spójna badawczo [Kulpińska].

Wzmocnienie pozycji badawczej instytutów łączyło się jednak z większą kontrolą polityki kadrowej w nauce. Na nominacje personalne i organizacyjne w placówkach naukowych zwiększony wpływ uzyskały ośrodki polityczne, a tzw. reforma instytutowa łączyła się z ograniczeniem swobód akademickich. O awansowaniu w nauce decydowały poglądy polityczne, a nie dorobek naukowy. W 1968 roku władze polityczne mianowały wielu doktorów bez habilitacji na stanowisko samodzielnego pracownika nauki (tzw. docenci bez habilitacji) [Kraśko 1996: 247].

Zmianom organizacyjnym i personalnym towarzyszyły naciski na zwiększenie użyteczności socjologii dla gospodarki i próby włączenia nauki w proces zhumanizowania systemu. Protesty robotnicze 1970 roku i nowa polityka gospodarcza nastawiona na współpracę z Zachodem i konwergencję rozwiązań gospodarczych otworzyły przed socjologami nowe perspektywy badawcze związane z usprawnianiem systemu. W planowaniu przyszłości rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego kładziono nacisk na czynniki dynamizujące rozwój sił wytwórczych i zmiany stosunków produkcji, do których zaliczano: postępowanie związane z rewolucją naukowo-techniczną, rozwój nowych dziedzin przemysłu, udoskonalony system planowania i zarządzania, wzrost poziomu kwalifikacji pracowników i ich motywacji do pracy, rozwój socjalistycznych stosunków produkcji w gospodarce oraz międzynarodowy podział pracy i integrację krajów socjalistycznych [Sufin 1975: 10]. W osiąganiu tych celów społeczno-gospodarczych zostali zaangażowani socjologowie zajmujący się pracą i przemysłem.

Realizacji badań socjologicznych o dużym zasięgu społecznym sprzyjały nowa organizacja nauki i finansowanie badań. Wprowadzono podział na tematy badawcze centralne, węzłowe, resortowe i międzynarodowe [Kraśko 1996: 247], co stwarzało większe możliwości dla zespołów naukowych i dawało szansę na podejmowanie dużych projektów badawczych. W ośrodku łódzkim w latach 70. w ramach socjologii pracy, jak wspomina Kulpińska, badano reperkusje rewolucji naukowo-technicznej dla pracy przemysłowej i dla klasy robotniczej. Był to jednocześnie okres, kiedy zaczęto tworzyć centralne programy badawcze. Socjologowie łódzcy związali się badawczo z Komitetem Badań Rejonów Uprzemysławianych i kolejno badali te rejony. Badania miały dodatkowy walor, ponieważ za te pieniądze można było robić badania terenowe i zajęcia ze studentami – praktyki, obozy badawcze:

Pod koniec lat 70. uznaliśmy, że trzeba jakoś wzmocnić badania robione w Instytucie – nie tylko w ramach rejonów uprzemysławianych i w ramach socjologicznego programu związanego z Kulpińską i Szczepańskim – i uznaliśmy, że możemy starać się o program centralny poświęcony pracy. Znaleźliśmy poparcie w Partii, to jeszcze była Tatarówna⁴, wobec tego właśnie też się zainteresowała możliwością badań nad pracą. I to był program który się nazywał „Człowiek i praca. Humanizacja pracy” [...]. Nasz program został powołany w 80. roku i ja byłam kierownikiem. To był program interdyscyplinarny obejmujący ekonomikę pracy, prawo pracy, psychologię pracy też – dosyć rozległy i za duży to na pewno [Kulpińska].

Ważnym nurtem w badaniach socjologów pracy stały się procesy humanizowania pracy. W upowszechnianiu tej idei w praktyce ważną rolę odegrali akademicy socjologowie pracy i socjologowie zakładowi. Aktywną rolę pełniła Sekcja Socjologii Pracy PTS, założona na początku lat 60. przez Matejkę, którą, po emigracji tego ostatniego, od 1970 roku kierował Wiesław Jędrzycki. W ramach sekcji organizowano corocznie ogólnopolskie seminaria socjologii pracy (w latach 1971–1990 ok. 5 rocznie). Sekcja brała też udział w ogólnopolskich zjazdach socjologicznych, licznych konferencjach i seminariach, z których wiele organizowano pod hasłem „humanizacji pracy” [Kilias 2017b: 92]. W 1968 roku powstało pismo (dwumiesięcznik) „Humanizm Pracy” poświęcone socjologii i psychologii pracy, które od Wydziału I PAN w 1970 roku przejęła Sekcja Socjologii Pracy PTS. W 1975 roku pismo zostało przemianowane na „Humanizację Pracy” [Kilias 2017b: 92]. Było ono najważniejszym forum wymiany doświadczeń akademickich socjologów pracy i socjologów zakładowych. Stanowiło przykład wykorzystania wiedzy socjologicznej w praktyce gospodarczej.

W 1968 roku z inicjatywy Zarządu Głównego PTS przeprowadzono ankietę wśród członków towarzystwa na temat wpływu badań socjologicznych na przekształcanie rzeczywistości społecznej [Podgórecki 1970: 552]. Z przeprowadzonej analizy wynikało, że zdecydowana większość przypadków inicjowania lub też skutecznego wdrażania wyników badań socjologicznych do praktyki dotyczyła socjologii pracy i przemysłu [Podgórecki 1970: 554–555]. Zdaniem Adama Podgóreckiego wspomniana dziedzina socjologii pracy i przemysłu była domeną badań stosowanych. Jak podkreślała w wywiadzie Kulpińska, zapotrzebowania na tego typu badania miały charakter ciągły, ponieważ problemy funkcjonowania załóg przedsiębiorstw były w systemie socjalistycznym nie do rozwiązania, jak na przykład wysoka fluktuacja kadr. Rozwijało się kształcenie studentów socjologii w specjalizacjach przygotowujących do pracy na stanowiskach socjologów

---

⁴ Michalina Tatarówna-Majkowska (ur. 1908 w Łodzi, zm. 1986) – polska działaczka partii komunistycznych, posłanka na Sejm PRL I, II, III i IV kadencji, I sekretarz Komitetu Łódzkiego PZPR.

zakładowych. Kamieniem milowym instytucjonalizacji profesji stała się Uchwała nr 250 Rady Ministrów z dnia 9 listopada 1973 roku w sprawie służby pracowniczey w państwowych jednostkach organizacyjnych. Przewidywała ona powołanie w większych przedsiębiorstwach i organizacjach gospodarczych w ramach służb pracowniczych zespołu analiz społecznych składającego się z socjologów, psychologów i ekonomistów [Kulpińska 1976: 44]. Jak szacował Jędrzycki [1985: 26], pod koniec lat 70. liczba socjologów zatrudnionych bezpośrednio w przemyśle osiągnęła szczyt – było ich około 400.

Z perspektywy czasu nadzieje pokładane przez socjologów pracy i przemysłu w socjologii, która miała zrationalizować gospodarkę i społeczeństwo socjalistyczne, okazały się płonne. To utopijne myślenie występujące zarówno po stronie przedstawicieli nauki, jak i ośrodków władzy dobrze oddaje wypowiedź Morawskiego:

Ja myślę, że to się właśnie zrodziło z tego utopijnego przeświadczenia, że się da zhumanizować system i tak dalej [...]. Z jednej strony socjologowie chcieli się wykazać wobec systemu, a z drugiej strony system naiwnie dopuszczał, że takie utworzone komórki mogą być czymś więcej niż tylko takimi kadrowymi przybudówkami, [...] tyle, że wyspecjalizowanymi w oparciu o taką socjotechniczną wiedzę [Morawski].

Podobne odczucia towarzyszyły też socjologom pracy, którzy *mieli udział w doskonaleniu kadr dla przemysłu* [Janicka]. Usprawnieniu systemu gospodarki socjalistycznej w okresie wprowadzonej przez I Sekretarza PZPR Edwarda Gierka modernizacji przemysłu miało służyć zaangażowanie socjologów akademickich w liczne szkolenia kadry kierowniczej. Stały się one z jednej strony okazją do wdrażania wiedzy socjologicznej do praktyki, z drugiej lekcją dla socjologów, którzy uświadamiali sobie zawodność gospodarki socjalistycznej.

Lata 60. i 70. to okres rozwoju myśli prakseologicznej w nauce polskiej, którą na gruncie socjologii rozwijał Adam Podgórecki. Wyróżnił on pięć podstawowych funkcji socjologii, rozumianej przez niego jako nauka o ogólnych prawach zbiorowego, skoordynowanego działania ludzkiego: naukową (diagnostyczną), teoretyczną, apologetyczną, demaskatorską i socjotechniczną. Podkreślał, że funkcja naukowa (diagnostyczna) i funkcja teoretyczna pozostają neutralne, natomiast funkcja apologetyczna, funkcja demaskatorska i funkcja socjotechniczna mogą być społecznie zaangażowane. Zagrożenia upatrywał w powiązaniu funkcji diagnostycznej, teoretycznej i/lub socjotechnicznej z funkcją apologetyczną. Taką formę społecznego zaangażowania socjologii oceniał negatywnie [Podgórecki 1966: 243]. Choć doceniał znaczenie nauk stosowanych dla praktyki społecznej, miał świadomość związanego z tym ryzyka.

Wymóg praktycznego i zaangażowanego uprawiania nauki szczególnie silnie formułowany był w stosunku do socjologii zajmującej się zagadnieniami pracy/przemysłu. W latach 70. w Polsce rosło rozdarcie między wiedzą naukową badaczy akademickich na temat funkcjonowania zakładów pracy i gospodarki a funkcjami ideologicznymi socjologii związanymi z wykorzystywaniem wiedzy naukowej do celów politycznych. Przemiana biograficzna badaczy akademickich i zmiana postaw wobec przemian ustrojowych dokonywały się w wyniku kontaktu z pracownikami zakładów pracy. Badania zakładów pracy i ich załóg dostarczały cennego materiału faktograficznego na temat rzeczywistych problemów funkcjonowania przedsiębiorstw i gospodarki socjalistycznej. Proces dochodzenia do prawdy o socjalistycznej rzeczywistości widoczny jest w wypowiedzi Henryka Januszka:

początkowo miałem głębokie przekonanie, że można to poprzez właśnie podwyższanie kwalifikacji zmienić. [...] No i w rezultacie tego procesu poznania wiedzy, samowiedzy, w pewnym momencie stało się oczywiste, że nie można dokonywać dalszego postępu, bez radykalnej zmiany właśnie systemowej, ustrojowej [...] Ja właśnie poprzez ten kontakt badawczy z rzeczywistością przedsiębiorstw zauważyłem, że w wielu przypadkach nasza gospodarka funkcjonuje, jak fabryka, która przetwarza wino w wodę [Januszek].

Dostrzeżenie problemów i sprzeczności w funkcjonowaniu socjalistycznych zakładów pracy i całej gospodarki dla wielu socjologów pracy nie oznaczało negacji zmian ustrojowych. Wartości humanistyczne związane z ustrojem socjalistycznym były silnie zakorzenione w kolejnych pokoleniach socjologów akademickich. Kulpińska – przedstawicielka najstarszego pokolenia, w swoich wypowiedziach przypominała wyzysk pracy w kapitalistycznej gospodarce, którego doświadczyła w czasie II wojny światowej, kiedy została wywieziona na roboty do Niemiec. Morawski określił pokolenie socjologów wkraczających do nauki po 1956 roku jako „naiwne pokolenie”, które uwierzyło w reformy ustrojowe wywołane protestami robotniczymi:

To jest całe to pokolenie, które w 1956 roku dochodziło do dojrzałości, jak ja się pojawiłem w Warszawie w 1956. Narodziłem się jako obywatel, mogę powiedzieć, „ocieplenie mi dało, krótko mówiąc, nadzieję na odbudowę socjalizmu”. No, ale te nadzieje ludzie potem tracili, i całe to pokolenie jest takim pokoleniem [...] to jest takie pokolenie naiwnych ludzi, naiwne pokolenie [Morawski].

Wiesława Kozek, przedstawicielka młodszego pokolenia, podkreślała swoją bardzo silną wiarę w humanistyczny wymiar pracy w socjalizmie i przekonanie o możliwości reform systemu socjalistycznego. Kolejne wystąpienia robotnicze (1970, 1976, 1980) i obserwowane w trakcie badań empirycznych niepokojące fakty traktowano jako zjawiska uboczne, możliwe do naprawienia w wyniku reformowania systemu:

Jako socjologowie przemysłowi uważaliśmy, że to, co się stało, w 80., a i wcześniej w 70., 71., 76. [...], to jest bardzo głębokie, prawdziwe, zakotwiczone w interesach. No i w związku z tym, socjalizm powinien być reformowany, nie zburzony, ale reformowany [...] [Chcieliśmy – przyp. AM] utrzymać ten wymiar humanistyczny socjalizmu, a jednocześnie, żeby był to system sprawny [Kozek].

Socjologowie pracy szczególnie mocno odczuwali presję użyteczności swoich badań dla praktyki społecznej, poza tym próbowali godzić oczekiwania państwa i środowiska naukowego. Jak wcześniej wspomniano, nie była to sytuacja niespotykana w innych krajach europejskich, jednak za „żelazną kurtyną”, w warunkach niedemokratycznego ustroju pole manewru do negocjowania autonomii nauki było jednak mniejsze. W latach 70. użyteczność dla praktyki społecznej i lojalność wobec państwa przynosiły także wymierne korzyści dla przebiegu karier naukowych i organizacyjnych: większe możliwości prowadzenia badań empirycznych niż w innych obszarach socjologii, dostęp do zakładów pracy jako głównego miejsca realizacji badań empirycznych, a także, co było wtedy mocno utrudnione, do kontaktów międzynarodowych. Sytuacja ta trwała do 1980 roku, czasu protestów robotniczych, które podważyły część wniosków płynących z badań socjologów, w szczególności socjologów pracy, uchodzących za specjalistów dobrze znających środowisko społeczne zakładów przemysłowych i aspiracje załóg pracowniczych.

FUNKCJONOWANIE SOCJOLOGII PRACY W LATACH OSIEMDZIESIĄTYCH

Lata 80. to okres, w którym socjologowie pracy (głównie socjologowie zakładowi) z jednej strony angażują się w ruchy społeczne, a z drugiej strony badają rzeczywistość społeczną, jaką zastali po przemianach 1980/1981. Początek tej dekady przyczynił się przede wszystkim do zmiany postrzegania roli socjologa pracy, szczególnie socjologa zakładowego. Część socjologów zaangażowała się w działania Solidarności, co doprowadziło do utraty zaufania ze strony przedstawicieli władzy publicznej. Zmieniło to również mapę zatrudnienia socjologów, głównie socjologów zakładowych:

Dwie rzeczy wyraźnie się zdarzyły po 80. roku. Socjologowie, prawie wszyscy, również socjologowie pracy – zaangażowali się w Solidarność. I to spowodowało, że w stanie wojennym ich skasowano. Wręcz taki był argument oficjalny, że socjologowie przestali być neutralni, że zaangażowali się w Solidarność i za bardzo pomagali Związkowi i wobec tego nie zasługiwali na zaufanie polityczne [Kulpińska].

Protesty pracownicze z początku lat 80. wpłynęły na zmiany zainteresowań i dobór metod badawczych części środowiska akademickich socjologów pracy, którzy zaczęli analizować funkcjonowanie pracowników w zakładach pracy pod kątem zachowań w grupie i mechanizmów grupowych. Pojawiły się i spopularyzowały nowe metody badań, dzięki którym można było uzyskać informacje na temat postaw zbiorowych pracowników wobec zmian:

„sytuacja była bardzo dwuznaczna”. Musieli to robić bardzo ostrożnie. [...] badanie polegało na tym, że zbierali się ludzie w jakimś pomieszczeniu, klasyczny fokus w grupie, interview. [...] Na przykład dyskutowano, co się dalej w Polsce stanie, jakie jest to zasadnicze podłoże protestów pracowniczych? W jakim kierunku pójdzie ruch Solidarność, co zrobić w tej trudnej sytuacji? [Kozek].

Jednak warto podkreślić, że wiele badań środowiska pracy i nowych ruchów społecznych z lat 80. pochodziło spoza kręgu uczonych określających się jako socjologowie pracy. Przykładem są słynne badania Alaina Touraine'a i zespołu polskich socjologów nad ruchem Solidarności [Touraine 1982]. Stanowiły one tylko jeden z przykładów poszerzenia pola zainteresowań socjologów w wyniku przejścia od badania zjawisk związanych z pracą do obszaru związanego ze zmianą makrospołeczną [Mrozowicki 2019]. Janicka w swojej wypowiedzi wspomina, że w tamtym okresie wiele miejsca poświęcano analizom świadomości społecznej, które stanowiły istotne źródło informacji, również dla samej władzy, na temat nastrojów, warunków życia w kontekście zmian społecznych z początku lat 80. Realizacji tych zadań służyło powstanie Centrum Badania Opini Społecznej (powołanego uchwałą Rady Ministrów 3 września 1982 roku i kierowanego przez pułkownika Stanisława Kwiatkowskiego, doradcę gen. Wojciecha Jaruzelskiego) czy rozwijanie partyjnych placówek naukowych, takich jak Akademia Nauk Społecznych – szkoła wyższa istniejąca w latach 1984–1990 (powstała z połączenia Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR i działającego od 1974 roku Instytutu Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu: w skrócie Marlena). Placówki te, pełniąc funkcje badawcze i naukowe, miały za zadanie gromadzić i upowszechniać wiedzę, a także przekazywać wyniki badań organom państwowym i instytucjom publicznym.

Socjologowie pracy zatrudnieni w placówkach partyjnych, jak wspominają nasi rozmówcy, mieli duże możliwości realizacji badań nad klasą robotniczą i warunkami pracy. Wyniki ich badań często jednak nie były upowszechniane, a nawet je marnowano. Spotykali się oni także z ostracyzmem środowiska i byli traktowani jako apologety totalitarnego systemu, „wysługujący się władzy”. Zbigniew Sufin, opisując swoje doświadczenia badawcze w Marlenie, wspomina:

ja byłem oddelegowany [z PAN – przypis autorów] i to był mój błąd życiowy, że się zdecydowałem na to, bo mi tam zapowiedziano, że będę mógł mieć... stworzyć duży zakład [...] zawsze dochodził ten element, że to jest działalność związana z partią [Sufin].

Z drugiej strony narzucone przez ośrodki władzy problemy węzłowe często rozmijały się z oczekiwaniami socjologów pracy, ograniczały ich niezależność naukową i miały negatywny wpływ na funkcjonowanie środowiska naukowego. Były zbyt szeroko zakrojone i źle zarządzane, co powodowało marnowanie wysiłku badawczego [Bielecka-Prus 2009: 96]. Jak podkreśla Kulpińska, w 1990 roku, kiedy z nich zrezygnowano:

wylano dziecko z kąpielą, krytykując programy centralne, że właściwie to one były formalne, że ludzie się „podwieszali” – co było trochę prawdą, bo to było jedyne źródło finansowania badań, więc jasne, że jakoś się tam podwieszali, ale jednocześnie była to jakaś możliwość prowadzenia badań terenowych. Bo jak się szło, na przykład, do fabryki, to można było mówić, że są to badania dla Akademii Nauk, była w każdym razie lepsza legitymacja [Kulpińska].

Po zmianie systemowej w 1989 roku kurczeniu się finansowania działalności socjologów pracy towarzyszyła stopniowa marginalizacja tej subdyscypliny, przy czym wiele z poruszanych przez nią wątków realizowane było przez inne gałęzie nauki, w tym przede wszystkim nauki o zarządzaniu.

KRYZYS I RENESANS SOCJOLOGII PRACY PO 1989 ROKU

Nowa rzeczywistość polityczna i gospodarcza po 1989 roku stworzyła szanse i wyzwania dla socjologów. W pracy naukowej zniknęła cenzura. Zmienił się także system dofinansowywania badań i publikacji. Również sami socjologowie mieli szansę przedstawiać swoje poglądy na szerszym forum i angażować się publicznie i politycznie. Do momentu transformacji jedną z najważniejszych funkcji PTS była możliwość wymiany poglądów pomiędzy socjologami. Zmiana ustrojowa poszerzyła przestrzeń możliwości wypowiedzi [Wiśniewski, Pawlak 2013: 257], chociaż zarazem doprowadziła do marginalizacji socjologii marksiowskiej, przynajmniej w latach 90. [Mucha, Keen 2010]. Kierunki badań oraz ujęcia metodologiczne w socjologii pracy po 1989 roku zostały poddane dyskusji już w innych opracowaniach [por. Desperak 2013; Giermanowska i in. 2016; Mrozowicki 2019]. W tym miejscu skupimy się zatem na przedstawieniu jedynie kilku uwag podsumowujących.

Zmiana ustrojowa i wprowadzenie w gospodarce mechanizmów rynkowych zrodziły pytanie o wartość dorobku naukowego socjologów pracy skoncentrowanego w poprzednim okresie wokół funkcjonowania socjalistycznych zakładów

pracy i gospodarki centralnie planowanej. Niektórzy z naszych rozmówców pytani o swoje dokonania w poprzednim ustroju odnosili się do nich bardzo krytycznie. W tworzącej się gospodarce rynkowej zainteresowanie socjologii pracą wydawało się mniejsze. Izabela Desperak [2013: 88] wymieniła kilka potencjalnych przyczyn, między innymi „odpływ czołowych postaci do innych zadań i tematów – do nowych obszarów refleksji socjologicznej wtedy się dopiero tworzących i do praktycznego zaangażowania w transformację”. Uprawianie socjologii pracy przestało być kluczowym obszarem socjologii akademickiej. W związku z pojawieniem się nowych zjawisk zaistniała też potrzeba ich badania i obserwowania. „Już na początku lat 90. XX wieku powstaje termin «społeczne skutki transformacji», przy pomocy którego opisuje się przede wszystkim negatywne konsekwencje transformacji dla grup, które zaraz zostaną nazwane «przegranymi transformacji» – z powodu bezrobocia, dewaluacji posiadanych kwalifikacji i zasobów” [Desperak 2013: 88–89].

Zmiana ustrojowa sprawiła, że wiele grup zawodowych w wyniku restrukturyzacji zostało pozostawionych samym sobie. Inne grupy natomiast były, choćby pod względem finansowym, potraktowane lepiej. Socjologowie starali się dokumentować te zjawiska, stając często po stronie grup słabszych. Proces ten opisała Danuta Walczak-Duraj na przykładzie badań łódzkich:

To, co było na pewno taką absolutną zmianą, ponieważ ten problem nie występował w poprzednim okresie [...] to były badania dotyczące bezrobocia w Łodzi, bezrobocia włóknianek. [...] Mnóstwo wydawaliśmy wtedy takich publikacji z kolejnych badań, gdzie pokazywaliśmy, jak włóknianki w tym pierwszym okresie bezrobocia, przecież były te masowe zwolnienia, grupowe zwolnienia, włóknianki nic nie dostały. Górnicy dostawali po czterdzieści tysięcy odprawy, a włóknianki zostawały z niczym [Walczak-Duraj].

W latach 90. coraz częściej zaczyna się mówić o kryzysie socjologii pracy. Jego symptomem jest przejście zagadnień, którymi zajmowała się wcześniej socjologia pracy, przez inne dyscypliny, takie jak psychologia organizacji czy zarządzanie zasobami ludzkimi. Jak zauważa Kulpińska:

Co do kryzysu – to ja bym powiedziała, że to się stało rzeczywiście w 90. latach. Wtedy, kiedy nastąpiła restrukturyzacja zakładów pracy. A także równoległe to studia zarządzania przejęły inicjatywę. Przyjęły te zainteresowania i te badania, które były badaniami prowadzonymi przez socjologów pracy [Kulpińska].

Pojawiły się również nowe, interdyscyplinarne pola badawcze, takie jak badanie stosunków przemysłowych czy studia migracyjne, co osłabiło dyscyplinarną tożsamość socjologii pracy. Jak już wspomniano, z podobnym procesem mamy do czynienia również w innych krajach zachodnich i środkowoeuropejskich [Stewart, Durand, Richea 2019]. W Polsce osłabły także znacznie powiązania

między socjologami pracy a ruchem związkowym. Wynikało to zarówno ze słabości związków zawodowych po 1989 roku, jak i ograniczonego zaufania polskich socjologów do socjologii zaangażowanej, często postrzeganej jako niedostatecznie „naukowa” czy po prostu marksistowska [por. Kuczyński 1994]. Krytyczne badania nad pracą, oparte na „organicznej socjologii publicznej” uprawianej przez socjologów w roli badaczy/badaczek i działaczy/działaczek pracowniczych [Brook, Darlington 2013], odrodziły się dopiero pod koniec pierwszej dekady XXI w.

Paweł Bohdziewicz na podstawie analizy dorobku polskiej socjologii pracy, przemysłu i organizacji do 1989 roku postawił tezę, że to niska użyteczność ekonomiczna dla przedsiębiorstw w gospodarce rynkowej spowodowała zastąpienie socjologii pracy naukami o zarządzaniu. Wprawdzie wiele zagadnień teoretycznych i badań podejmowanych przez socjologię pracy, przemysłu i organizacji oraz nauki o zarządzaniu zasobami ludzkimi znajduje się w obszarze wspólnych zainteresowań, to jednak te drugie są lepiej przygotowane do tego, by „wspierać strategię biznesową organizacji i przyczyniać się do tworzenia wartości ekonomicznych” [Bohdziewicz 2014: 103]. Janusz Sztumski w wywiadzie podkreślił, że socjolog musi się dostosowywać do aktualnych trendów ekonomicznych gospodarki rynkowej:

nie może stosować pewnych schematów, które owszem sprawdzały się kiedyś, ale nie sprawdzają się dzisiaj. Nie może łudzić się, że są jakieś uniwersalne schematy [Sztumski].

Marginalizacji znaczenia socjologii na poziomie przedsiębiorstw towarzyszył spadek jej znaczenia w nauce. Mówiąc o kryzysie socjologii pracy, nasi rozmówcy zwracali uwagę na niemożność kontynuowania socjologii pracy w programach nauczania, mimo jej spopularyzowania i wykorzystania w działaniach praktycznych mających na celu rozwój społeczeństwa:

Rzeczywiście pochopnie, przedwcześnie i w sposób powiedziałbym wręcz nierozumny, została wyprowadzona z programu. Nie dostrzega się jej potrzeby [Januszek].

Innymi wskaźnikami deinstytucjonalizacji socjologii pracy był spadek liczby publikacji i konferencji naukowych dotyczących zagadnień pracy z perspektywy socjologicznej, brak nowoczesnego podręcznika do nauczania socjologii pracy w języku polskim czy stopniowy spadek aktywności Sekcji Socjologii Pracy PTS [Mrozowicki 2015: 13].

Wypowiedzi nestorów wskazują, że mimo obserwowanego kryzysu w badaniach socjologów pracy tkwi jednak ogromny potencjał. Podkreślała to w swojej wypowiedzi na przykład Wiesława Kozek:

uważam, że jeśli chodzi o sferę pracy, to ona tak się zmieniła i tak to jest inny świat, że my mamy wielką przestrzeń do badania i zrozumienia tego. Przede wszystkim zrozumienia właśnie człowieka pracującego, który nie ma takiego oparcia w zbiorowościach, jak było to w poprzednim systemie. I w związku z tym uważam, że muszą zostać wypracowane jakieś inne, jakby metody organizowania się pracowników. A one są w toku tworzenia i nie wiadomo, jakie one będą, co się stanie. Póki co jednak badaniu powinna podlegać sfera pracy i to jest właśnie przestrzeń dla nas [Kozek].

Współczesne przemiany pracy, podważające granice pomiędzy pracą materialną i niematerialną, produkcyjną i reprodukcyjną, formalną i nieformalną, standardowymi i niestandardowymi formami zatrudnienia, a także pomiędzy sferą pracy i życiem osobistym, wymuszają redefinicję obszaru zainteresowań socjologii pracy. Procesy te stały się przyczynkiem do rewitalizacji działalności Sekcji Socjologii Pracy PTS w drugiej dekadzie XXI wieku za sprawą cyklu międzynarodowych konferencji „Społeczne granice pracy/Social boundaries of work”, które jak dotąd odbyły się we Wrocławiu (2014), Zielonej Górze (2015), Katowicach (2017) i Gdańsku (2018). Na takie poszerzenie pola zainteresowań zwraca również uwagę w swojej wypowiedzi Walczak-Duraj:

Rzeczywiście był taki okres, kiedy mówiono, że ktoś, kto uprawia socjologię pracy, to jest taki démodé, bo trzeba uprawiać albo socjologię gospodarki, albo socjologię ekonomiczną. Ale myślę, że socjologowie pracy wyszli obronną ręką z tego, zwłaszcza młode pokolenie socjologów pracy, zaczynają uprawiać socjologię pracy już troszkę w innym wydaniu. Wychodzą poza te dosyć wąskie rozumienie pracy i dostrzegają właśnie pracę nieformalną, dostrzegają różne formy pracy, różne formy zatrudnienia [Walczak-Duraj].

Kryzys może być rozumiany jako punkt, w którym sposoby i tematy analiz w ramach dyscypliny lub subdyscypliny naukowej nie są adekwatne do rzeczywistości badawczej, co powoduje jej stopniową deinstytucjonalizację w akademii oraz erozję tożsamości w relacjach z innymi dyscyplinami i subdyscyplinami. Może być jednak również rozumiany jako proces reorientacji na nowe obszary badawcze, które pośrednio i bezpośrednio wynikają ze zmieniającego się kontekstu uprawiania nauki, redefinicji ról uczonych i przebudowy relacji z odbiorcami wiedzy naukowej: społeczeństwem obywatelskim, władzami publicznymi i aktorami życia gospodarczego. W przypadku polskiej socjologii pracy mamy do czynienia właśnie z tym drugim scenariuszem. Po okresie marginalizacji wydaje się ona przeżywać renesans. Wiązać to można z kilkoma czynnikami [Giermanowska i in. 2016; Mrozowicki 2019]: 1) zapotrzebowaniem na wiedzę stosowaną z zakresu socjologii pracy ze strony sektora prywatnego, instytucji publicznych i Unii Europejskiej; 2) „odczarowaniem gospodarki rynkowej”, którego wyrazem jest zakwestionowanie wiary w „mit rynku” jako panaceum na problemy społeczne

oraz swoista „moda” na krytyczne spojrzenie na pracę⁵; 3) zmianą generacyjną wśród badaczy, której towarzyszy z jednej strony doświadczenie pracy prekarniej doktorantów i młodych badaczy i badaczek w akademii (upodobniającej ich sytuację, w pewnym sensie, do niektórych z badanych przez nich środowisk), z drugiej zaś poszukiwanie nowych form krytyki sposobu urządzenia świata pracy w nowym polskim kapitalizmie. Wydaje się, że na obecnym etapie, gdy wspomniane procesy zachodzą niemal na naszych oczach, jest jeszcze za wcześnie na udzielenie odpowiedzi na pytanie, na ile przełożą się one na odbudowę socjologii pracy jako subdyscypliny z nową, wyraźnie określoną tożsamością oraz instytucjonalnymi podstawami w polskiej nauce.

ZAKOŃCZENIE

Celem artykułu była rekonstrukcja procesu instytucjonalizacji socjologii pracy w Polsce po II wojnie światowej oraz praktycznych funkcji socjologii pracy w kontekście problemów autonomii nauki, etosu naukowca i ich społeczno-politycznych uwarunkowań. Socjologia pracy w Polsce w okresie realnego socjalizmu, w porównaniu z innymi państwami Europy Wschodniej, w wyniku destalinizacji cieszyła się względnie niezależnym statusem i popularnością. Doprowadziło to do powstania wielogłosowego dyskursu na temat kluczowych kwestii państwa socjalistycznego, takich jak modernizacja i humanizacja procesu pracy. Koncepcja humanizacji pracy pomagała bronić niezależności nauki przed ideologią marksizmu-leninizmu. Z drugiej strony dominował amerykański funkcjonalizm zastosowany do nieantagonistycznego społeczeństwa socjalistycznego, a podejścia nawiązujące do socjologii krytycznej pojawiły się dopiero w czasach Solidarności [Mazurek 2007].

Nasze analizy, oparte na studiach literatury przedmiotu, uzupełnionych wywiadami z socjolożkami i socjologami pracy, którzy wywarli znaczący wpływ na rozwój subdyscypliny w okresie PRL, wskazują, że dezintegracji systemu realnego socjalizmu towarzyszyły procesy erozji socjologii pracy jako subdyscypliny. Po 1980 roku, jak podkreśla Joanna Bielecka-Prus, rola socjologa uległa redefinicji. Po pierwsze, straciła na znaczeniu rola eksperta-inżyniera, natomiast wzrosła rola badacza (i orientacji scjentyistycznej), który nie oddaje się na służbę władzy. Zyskała też rola socjologa-krytyka, będąca przeciwieństwem roli socjologa-apologety systemu [Bielecka-Prus 2009: 98]. Badania ruchu Solidarności i dokonujących się przemian świadomości społecznej w latach 80. ubiegłego

⁵ Por. zbiory reportaży Fejfera [2017], Gitkiewicz [2017] i Wosia [2017].

wieku wychodziły spoza kręgu socjologów akademickich, specjalistów od pracy i przemysłu. Część środowiska kontynuowała badanie problematyki humanizowania procesu pracy, co w sytuacji jawnych i narastających konfliktów społecznych było zajęciem jałowym. Brakowało znawców, wizjonerów, ale i krytyków rodzących się nowych rozwiązań rynkowych w sferze pracy. W efekcie po 1989 roku socjologia pracy była marginalizowana, co przejawiało się nie tyle w braku socjologicznych studiów nad pracą, ile w osłabieniu ich podstaw instytucjonalnych i tożsamości subdyscypliny.

Procesy instytucjonalnej erozji i fragmentacji socjologii pracy, jak sugerują nasze analizy w ostatniej części tekstu oraz badania w innych krajach [Castillo 1999; Strangleman 2005], nie są jednak nieodwracalne ani swoiste dla Polski. Jak zauważają Stewart, Durand i Richea [2019: 385] w podsumowaniu cytowanej już antologii tekstów o historii socjologii pracy w Europie, płynna tożsamość socjologii pracy nie jest tylko jej cechą współczesną, a jej granice „są zawsze i wszędzie podważane i nakreślane na nowo (*reframed*)”. Wynika to zarówno z przemian znaczenia, form i społecznych uwarunkowań ludzkiej pracy, jak i kontekstu jej badania w ramach instytucji akademickich. W Polsce, ze względu na specyficzne dziedzictwo socjalistycznej socjologii pracy, obserwowane symptomy renesansu subdyscypliny w pierwszych dekadach XXI w. pojawiają się z opóźnieniem w stosunku do głębokich, a często dramatycznych (z punktu widzenia pracowników) przemian społeczno-gospodarczych zapoczątkowanych zmianą ustroju w 1989 roku. Nie zmienia to faktu, że diagnozy kryzysu czy wręcz końca rozpatrywanej w naszym tekście subdyscypliny okazały się równie przedwczesne, jak popularne do niedawna sformułowania o „końcu pracy”.

BIBLIOGRAFIA

- 3 stycznia 1946 r. Ustawa o nacjonalizacji przemysłu. 2015. Nowahistoria.interia.pl. <https://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-3-stycznia-1946-r-ustawa-o-nacjonalizacji-przemyslu,nId,1582920> [dostęp: 3.01.2015].
- Bauman Zygmunt.** 1960. „O zawodzie socjologa”. *Kultura i Społeczeństwo* 3: 163–176.
- Bielecka-Prus Joanna.** 2009. „Społeczne role socjologów w PRL”. *Przegląd Socjologiczny* 58(2): 71–103.
- Bohdziewicz Paweł.** 2014. „Próba zinventaryzowania i analizy zasadniczych nurtów socjologii pracy, przemysłu i organizacji w badaniach polskich do 1989 roku”. *Zarządzanie Zasobami Ludzkimi* 98(3–4): 104–118.
- Brook Paul, Ralph Darlington.** 2013. “Partisan, scholarly and active: arguments for an organic public sociology of work”. *Work, Employment and Society* 27(2): 232–243.
- Castillo Juan José.** 1999. “Sociology of work at the crossroad”. *Current Sociology* 47(2): 21–46.

- Desperak Izabela.** 2013. „Socjologowie wobec transformacji świata pracy, czyli czy przegapiliśmy prekariat”. *Humanizacja Pracy* 3(273): 87–103.
- Doktór Kazimierz.** 1964. *Przedsiębiorstwo przemysłowe. Studium socjologiczne Zakładów Przemysłu Metalowego „H. Cegielski”*. Warszawa: KiW.
- Doktór Kazimierz, Maria Hirszowicz, Jolanta Kulpińska, Aleksander Matejko.** 1967. Kształtowanie się socjalistycznego modelu stosunków przemysłowych. W: *Socjologiczne aspekty kształtowania się socjalistycznego przedsiębiorstwa*, M. Hirszowicz (red.), 5–47. Warszawa: PWN.
- Etzioni Amitai.** 1958. “Industrial sociology: The study of economic organizations”. *Social research* 25(3): 303–324.
- Fejfer Kamil.** 2017. *Zawód. Opowieści o pracy w Polsce. To o nas*. Warszawa: Wydawnictwo Czerwone i Czarne.
- Giermanowska Ewa, Elżbieta Kolańska, Adam Mrozowicki, Joanna Róg-Ilnicka.** 2016. “Tradition, present and future of the sociology of work in Poland: Reflections on the project ‘Doyens of the sociology of work’”. *Warsaw Forum of Economic Sociology* 7(13): 89–104.
- Halford Susan, Tim Strangleman.** 2009. “In search of the sociology of work: Past, present and future”. *Sociology* 43(5): 811–828.
- Gitkiewicz Olga.** 2017. *Nie hańbi*. Warszawa: Wydawnictwo Dowody na Istnienie.
- Goćkowski Janusz.** 2003. Tradycja terapeutyczno-reformatorska w polskiej myśli socjologicznej. W: *Los i wybór: dziedzictwo i perspektywy społeczeństwa*, A. Kojder, K.Z. Sowa (red.), 147–174. Rzeszów: Uniwersytet Rzeszowski.
- Goćkowski Janusz.** 1996. *Ethos nauki i role uczonych*. Kraków: Secesja.
- Goćkowski Janusz.** 1988. „Wolność i odpowiedzialność uprawiania nauki. Stanisław Ossowski o normalnym życiu naukowym”. *Etyka* 24: 155–181.
- Hirszowicz Maria.** 1965. Wstęp. W: *Człowiek w organizacji przemysłowej. Socjologiczna monografia zakładu przemysłowego*, M. Hirszowicz (red.), 9–38. Warszawa: PWN.
- Hirszowicz Maria.** 1967. *Wstęp do socjologii organizacji*. Warszawa: PWN.
- Hirszowicz Maria, Józef Tułski.** 1965. Zakończenie. W: *Człowiek w organizacji przemysłowej. Socjologiczna monografia zakładu przemysłowego*, M. Hirszowicz (red.), 305–314. Warszawa: PWN.
- Janiszewski Ludwik.** 1967. *Rybaczy dalekomorscy: Studium socjologiczne*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Januszek Henryk, Jan Sikora.** 1996. *Socjologia pracy*. Poznań: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej.
- Jędrzycki Wiesław.** 1985. *Socjologia w zakładzie pracy*. Warszawa: ANS PZPR.
- Jędrzycki Wiesław.** 1971. *Socjolog w zakładzie pracy*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kilias Jarosław.** 2017a. *Goście ze Wschodu. Socjologia polska lat sześćdziesiątych XX wieku a nauka światowa*. Kraków: NOMOS.
- Kilias Jarosław.** 2017b. „Socjologia zakładowa w Polsce: stosowana nauka społeczna w ekonomii socjalistycznej”. *Roczniki Historii Socjologii* VII: 73–98.
- Kilias Jarosław.** 2014. Zapomniana profesja? Socjologia pracy i socjologowie zakładowi w Polsce. W: *Lokalne, narodowe i inne... Księga dla Profesor Joanny Kurczewskiej*, P. Binder (red.), 423–435. Warszawa: IFiS PAN.

- Kowalewska Salomea.** 1962. *Psychospołeczne warunki pracy w przedsiębiorstwie przemysłowym. Studium o systemie społecznym socjalistycznego przedsiębiorstwa.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kraśko Nina.** 2010. *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1970–2000.* Warszawa: WUW.
- Kraśko Nina.** 1996. *Instytucjonalizacja socjologii w Polsce 1920–1970.* Warszawa: PWN.
- Kuczyński Paweł.** 1994. Badanie „Solidarności”: Kontekst społeczny i kontekst polityczny. W: *W poszukiwaniu ruchu społecznego. Wokół socjologii Alaina Touraine'a*, P. Kuczyński, M. Frybes, J. Strzelecki, D. Lapeyronnie (red.), 111–121. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kulpińska Jolanta.** 1976. „Kształcenie socjologów przemysłu”. *Studia Socjologiczne* 2(61): 43–50.
- Kurczewska Joanna.** 2006. Socjologia polska w latach 1944–1989 w służbie społeczeństwa, siebie samej i/lub władzy. W: *Humanistyka polska w latach 1945–1990*, U. Jakubowska, J. Myśliński (red.), 96–126. Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna i Instytut Badań Literackich PAN.
- Matejko Aleksander.** 1969. *Socjologia zakładu pracy.* Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Matejko Aleksander.** 1962. *Socjologia przemysłu w Stanach Zjednoczonych Ameryki.* Warszawa: PWN.
- Matejko Aleksander.** 1961. *Socjologia zakładu pracy.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Wiedza Powszechna.
- Markiewicz Władysław.** 1964. „Rozwój socjologii w okresie dwudziestolecia Polski Ludowej”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 26(4): 263–289.
- Markiewicz Władysław.** 1962. *Spoleczne procesy uprzemysłowienia. Kształtowanie się zakładów produkcyjnych w konińskim rejonie górniczo-energetycznym.* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Mazurek Małgorzata.** 2005. *Socjalistyczny zakład pracy. Porównanie fabrycznej codzienności w PRL i NRD u progu lat sześćdziesiątych.* Warszawa: TRIO.
- Mazurek Małgorzata.** 2007. “Between sociology and ideology. Perception of work and sociologists advisors in communist Poland, 1956–1970”. *Revue d’Histoire des Sciences Humaines* 16(1): 11–31.
- Merton Robert.** 1982. Nauka i demokratyczny ład społeczny. W: *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, 579–589. Warszawa: PWN.
- Mokrzycki Edmund.** 1990. *Socjologia w filozoficznym kontekście.* Warszawa: IFiS PAN.
- Mrozowicki Adam.** 2015. „Socjologia pracy w Polsce – perspektywy odbudowy subdyscypliny”. *Humanizacja Pracy* 1(279): 13–27.
- Mrozowicki Adam.** 2019. Sociology of work in Poland. In: *The Palgrave handbook of the sociology of work in Europe*, P. Stewart, J.-P. Durand, M.-M. Richea (eds.), 253–285. Cham: Palgrave Macmillan.
- Mucha Janusz, Mike F. Keen.** 2010. Post-communist democratization and the practice of sociology in Central and Eastern Europe. In: *The ISA handbook of diverse sociological traditions*, S. Patel (eds.), 129–139. London: Sage.
- North Douglass C.** 2006. Efektywność gospodarcza w czasie. W: *Współczesne teorie socjologiczne*, A. Jasińska-Kania, L.M. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziolkowski (red.), tom 1: 552–562. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Podgórecki Adam.** 1970. Socjologia jako narzędzie polityki społecznej. W: *Socjotechnika: jak oddziaływać skutecznie*, A. Podgórecki (red.), 545–576. Warszawa: KiW.
- Podgórecki Adam.** 1966. „Pięć funkcji socjologii”. *Studia Socjologiczne* 3(32): 227–243.

- Sarapata Adam, Kazimierz Doktor.** 1962. *Elementy socjologii przemysłu*. Warszawa: PWE.
- Sarapata Adam, Kazimierz Doktor.** 1963. *Elementy socjologii przemysłu*. Warszawa: PWE.
- Shils Edward.** 1980. *The calling of sociology and other essays on the pursuit of learning. Selected papers of Edward Shils*. T. 3. Chicago: University of Chicago Press.
- Sufin Zbigniew.** 1975. *Planowanie przyszłości społeczeństwa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Stewart Paul, Jean-Pierre Durand, Maria-Magdalena Richea** (eds.). 2019. *The Palgrave handbook of the sociology of work in Europe*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Strangleman Tim.** 2005. "Sociological futures and the sociology of work". *Sociological Research Online* 10(4). <https://journals.sagepub.com/doi/10.5153/sro.1198> [dostęp: 07.04.2019].
- Szacki Jerzy.** 1989. „Nauka i etyka”. *Roczniki Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 52: 77–85.
- Szczepański Jan.** 1961. Uwagi o przedmiocie i zadaniach socjologii pracy. W: *Jak pracuje człowiek. Z badań polskich psychologów, socjologów i ekonomistów*, B. Biegeleisen-Zelazowski, T. Tomaszewski, A. Sarapata, J. Rosner (red.), 169–184. Warszawa: KiW.
- Szczepański Jan.** 1973a. Wspólne cele socjologii i polska szkoła narodowa. W: *Odmiany czasu teraźniejszego*, J. Szczepański, 727–746. Warszawa: Książka i Wiedza, wyd. II. (przedruk z *Przeglądu Socjologicznego* 1–2 z 1968).
- Szczepański Jan.** 1973b. Refleksje nad planowaniem życia społecznego. W: *Odmiany czasu teraźniejszego*, J. Szczepański, 481–495. Warszawa: KiW, wyd. II. (przedruk z *Wiś Współczesna* 6 z 1965).
- Schütze Fritz.** 2012. Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne. W: *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*, K. Kaźmierska (red.), 141–278. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Sztumski Janusz.** 1999. *Socjologia pracy*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa.
- Sztumski Janusz.** 1981. *Socjologia pracy w zarysie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Tiffon Guillaume, Jean-Pierre Durand.** 2019. The sociology of work in France. In: *The Palgrave handbook of the sociology of work in Europe*, P. Stewart, J.-P. Durand, M.-M. Richea (eds.), 45–79. Cham: Palgrave Macmillan.
- Touraine Alain.** (1982) 2010. *Solidarność. Analiza ruchu społecznego 1980–1981*. II wydanie. Gdańsk: Europejskie Centrum Solidarności.
- Wesołowski Aleksander.** 1987. „O potrzebie monograficznych opracowań przedsiębiorstw”. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1: 275–287.
- Wiśniewski Rafał, Mikołaj Pawlak.** 2013. „Tradycja i teraźniejszość Polskiego Towarzystwa Socjologicznego”. W: *Towarzystwa Naukowe w Polsce: dziedzictwo, nauka, kultura, trwałość*, t. 2., Z. Kruszewski (red.), 255–265. Warszawa: Rada Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN.
- Woś Rafał.** 2017. *To nie jest kraj dla pracowników*. Warszawa: W.A.B.

ANEKS

Noty biograficzne rozmówców cytowanych w artykule

Lp	Imię i nazwisko rozmówcy	Nota biograficzna
1	Prof. zw. dr hab. Danuta Dobrowolska ur. 1920 zm. 2018	Przez wiele lat była związana z Uniwersytetem Jagiellońskim. W latach sześćdziesiątych XX wieku została pracownikiem Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, kierowała Zakładem Socjologii Pracy. Zajmowała się znaczeniem pracy w życiu człowieka. Specjalności: socjologia pracy, socjologia przebiegu życia.
2	Prof. dr hab. Juliusz Gardawski ur. 1948	Związany ze Szkołą Główną Planowania i Statystyki, obecnie SGH. Pełnił funkcję dyrektora Instytutu Filozofii, Socjologii i Socjologii Ekonomicznej. Kierował Katedrą Socjologii Ekonomicznej SGH. Członek Komitetu Nauk o Pracy i Polityki Społecznej PAN. Redaktor Naczelny „Warsaw Forum of Economic Sociology”. Specjalności: socjologia ekonomiczna.
3	Prof. dr hab. Krystyna Janicka ur. 1943	Pracę naukową rozpoczęła w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego. Następnie została pracownikiem Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. Wieloletnia członkini Polskiego Towarzystwa Socjologicznego, pełniła wiele funkcji w ramach PTSu. Specjalności: ruchliwość społeczna, nierówności społeczne, społeczne problemy pracy, struktura społeczna.
4	Prof. dr hab. Henryk Januszek ur. 1946	Związany między innymi z Uniwersytetem Ekonomicznym w Poznaniu i Akademią Ekonomiczną w Poznaniu. Współautor podręcznika <i>Socjologia pracy</i> napisanego wraz z Janem Sikorą. Specjalności: socjologia ekonomiczna, socjologia pracy, socjoekonomia, ekonomika pracy, polityka społeczna.
5	Prof. dr hab. Wiesława Kozek ur. 1951	Przez większość kariery naukowej związana z Instytutem Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego. Kierownik Zakładu Socjologii Pracy i Organizacji. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku Przewodnicząca Sekcji Socjologii Pracy Polskiego Towarzystwa Socjologicznego. Specjalności: socjologia pracy i organizacji.
6	Prof. zw. dr hab. Jolanta Kulpińska ur. 1928	Długoletni pracownik Instytutu Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego, od 1969 kierownik Zakładu Socjologii Przemysłu, dyrektor IS UŁ w latach 1976–1999. W latach 1973–1989 pracowała także w Instytucie Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego w Warszawie, w latach 1995–2003 w ISNS UW. Członek Komitetu Nauk Socjologicznych PAN, Komitetu Nauk o Pracy i Polityki Społecznej PAN, PTS, ISA. Redaktor naczelna „Studiów Socjologicznych” w latach 1990–1997 i „Przeglądu Socjologicznego” w latach 1989–2016. Specjalności: socjologia pracy i organizacji.
7	Prof. zw. dr hab. Witold Morawski ur. 1938	Związany z Instytutem Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego, wieloletni kierownik Zakładu Socjologii Pracy i Organizacji (1968–2008), następnie pracownik Akademii Leona Koźmińskiego. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku redaktor naczelny „Polish Sociological Review”. Specjalności: socjologia gospodarcza.

TABELA (cd.)

Lp	Imię i nazwisko rozmówcy	Nota biograficzna
8	Prof. dr hab. Jan Sikora ur. 1947	Związany m.in. z Uniwersytetem Zielonogórskim, Akademią Wychowania Fizycznego im. E. Piaseckiego w Poznaniu, Uniwersytetem Ekonomicznym w Poznaniu i Akademią Ekonomiczną w Poznaniu. Współautor podręcznika <i>Socjologia pracy</i> napisanego wraz z Henrykiem Januszkiem. Specjalności: ekonomia w zakresie zarządzania, socjologia pracy, socjologia wsi, polityka społeczna, ekonomika turystyki, agroturystyka, organizacja i zarządzanie.
9	Dr hab. Zbigniew Sufin ur. 1931	Związany z Instytutem Filozofii i Socjologii PAN i Instytutem Podstawowych Problemów Marksizmu-Leninizmu, w 1984 r. przekształconego w Akademię Nauk Społecznych. Specjalności: polityka społeczna, polityka zatrudnienia, socjologia ogólna, zarządzanie zasobami ludzkimi.
10	Prof. zw. dr hab. Janusz Sztumski ur. 1930	Związany najpierw z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu, a następnie, od lat 70. z Uniwersytetem Śląskim, gdzie m.in. był dyrektorem Instytutu Filozofii i Socjologii, a potem związany był z Instytutem Nauk Politycznych i Dziennikarstwa. Autor m.in. podręczników <i>Socjologia pracy w zarysie</i> (1981), <i>Socjologia pracy</i> (1999). Specjalności: socjologia pracy, socjologia przemysłu, socjologia organizacji.
11	Prof. dr hab. Danuta Walczak-Duraj ur. 1947	Związana z Instytutem Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego. Pracuje w Katedrze Socjologii Polityki i Moralności. Redaktor naczelna ogólnopolskiego kwartalnika naukowego „Humanizacja Pracy”. Specjalności: socjologia moralności, socjologia polityki, socjologia pracy i zawodu.
12	Prof. dr hab. Robert B. Woźniak ur. 1931	Związany ze środowiskiem naukowym socjologów Pomorza Zachodniego, m.in. z Instytutem Zachodnio-Pomorskim w Szczecinie, Instytutem Socjologii Uniwersytetu Szczecińskiego, Wyższą Szkołą Humanistyczną TWP w Szczecinie. Zajmował się m.in. badaniami załóg stoczniowców, portowców, marynarzy i rybaków dalekomorskich. Specjalności: socjologia morza, socjologia struktur społecznych.

Źródło: opracowanie własne.

Ewa Giermanowska
Adam Mrozowicki
Joanna Róg-Ilnicka

THE SOCIOLOGY OF WORK IN POLAND: THE SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL PROBLEMS OF THE INSTITUTIONALISATION OF THE SUBDISCIPLINE

Abstract

The article addresses the problems of the relationship between the institutionalisation of the sociology of work, its political contexts and the problems of socio-economic development in Poland after World War II. The basis of the research is both source materials and narrative interviews with

the doyens of the sociology of work in Poland. Their analysis leads us to make conclusions about the existence of universal (translocal, shared with “old” capitalist countries) and particular (local/regional, partially shared with other state socialist countries in Central and Eastern Europe) aspects of the development of the subdiscipline. The universal conditions included the relationship between the development of the sociology of work with the demands of industry on modern management methods, the significant role of inspirations from North American sociology and psychology of work, and the connection between the subdiscipline and the economic policies of the state. The particular features of the institutionalisation of sociology of work in Poland referred, in turn, to an increasing split between “real” and “apparent” science under conditions of state socialism, the limited presence of critical approaches, the tensions between academic sociology and plant sociology, as well as clear divisions within academic milieus that reflected attitudes towards the political-economic regime. The split between “real” and “apparent” science has accelerated the deinstitutionalisation of the subdiscipline, which began with the “carnival of Solidarity.” Deinstitutionalisation was additionally reinforced after 1989, due to the identification of the sociology of work with Marxism, the expansion of management sciences and the changes of the world of work itself, among others. However, the article argues that these tendencies are not irreversible, and we can observe the renaissance of interest in the sociology of work in contemporary Poland.

Keywords: sociology of work, institutionalisation of sociology, history of Polish sociology, real socialism, system transformation